

Socioekonomický vývoj Bosny a Hercegoviny v letech 1948–1991 a jeho vliv na populační chování tamních konstitutivních národů*

Ondřej Žíla

HOSPODÁŘSKÝ POKROK BOSNY A HERCEGOVINY V KONTEXTU SOCIALISTICKÉ JUGOSLÁVIE

Bosna a Hercegovina prošla po druhé světové válce značně bouřlivým modernizačním rozvojem, jenž proměnil nejen její ekonomickou strukturu, ale i samotnou společnost. Převzetím sovětského systému hospodářské politiky, založeném na urychleném zestátnění výrobních prostředků a mohutné industrializaci, chtěli jugoslávští komunisté spěšně odstranit dosavadní zaostalost jugoslávské společnosti a pokusit se nivelizovat příkré sociální rozdíly v jednotlivých částech federace. Tyto politické a s nimi provázané socioekonomické změny zásadně ovlivnily nejen prostorové rozmístění obyvatel Bosny a Hercegoviny, ale i jejich základní demografické komponenty (přirozený a územní pohyb obyvatelstva). Populační vývoj země se v jejich důsledku začal v poválečném období výrazně geograficky polarizovat.

Po druhé světové válce se Bosna a Hercegovina společně s Černou Horou, Makedonií a Kosovem¹ řadila mezi nejzaostalejší oblasti jugoslávské federace. Tento fakt v prvních poválečných letech (1948–1953) kromě venkovského charakteru krajiny potvrzoval především její intenzivní populační růst², velmi nízká urbanizace³ a zcela zanedbatelná zaměstnanost v průmyslu.⁴ Socialistická industrializace, která vyvolala

---

* Tento text vznikl za podpory grantu GA ČR č. P410/10/0136.

- 1 Dle srovnání příjmů na hlavu se Bosna a Hercegovina v roce 1952 nacházela těsně před Černou, Makedonií a Kosovem. KARAČIĆ, J., *Ekonomski aspekti ravnopravnosti naroda*, in: PETROVIĆ, M. — SULJEVIĆ, K. (eds.), *Nacionalni odnosi danas*, Sarajevo 1971, s. 83.
- 2 Index růstu obyvatelstva Bosny a Hercegoviny se v období let 1948–1953 pohyboval ročně kolem 2,1 %, což byla v tomto období v rámci federativní Jugoslávie nejprogresivnější hodnota. Její intenzita se shodovala pouze s obdobnou populační dynamikou na Kosovu. MARKOTIĆ, A., *Hrvati u Bosni i Hercegovini*, in: *Sbornik I. Hrvatski geografski kongres, Zagreb 1996*, s. 222.
- 3 V roce 1948 žilo pouze 14 % osob ve městech. Srv. GOLJIĆ, B., *Ekonomika prostora u privrednom razvoju Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1994, s. 106.
- 4 Sekundární sektor zaměstnával těsně po druhé světové válce pouze 2 % ekonomicky aktivního obyvatelstva. Srv. *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine*, knjiga 2, Sarajevo 1990, in: KAMBEROVIĆ, H., *Prema modernom društvu. Bosna i Hercegovina od 1945 do 1953. godine*, Sarajevo 2000, s. 16.

výraznější územní přesuny obyvatelstva a nepřímo tak přispěla k úbytku obyvatelstva v rurálních regionech, představovala zastřešující indikátor radikálních proměn geografického rozmístění společnosti. Modernizace veskrze agrární republiky, kde v roce 1947 stále více jak tři čtvrtiny ekonomicky aktivního obyvatelstva pracovaly v zemědělství, iniciovala řadu nových společenských procesů (např. deagrarizaci⁵), či prohlubovala některé již započaté (např. urbanizaci). Kontinuální odchod venkovských obyvatel do měst a zvyšující se nabídka pracovních příležitostí mimo agrární sektor způsobily, že doposud převážně rurální společnost se začala měnit. Postihl jí populační úbytek, feminizace a růst podílu obyvatel v seniorském věku. Vzhledem k tomu, že osídlení krajiny jednotlivými etniky vykazovalo určité charakteristické rysy, ovlivnily modernizační proměny i výsledné etno-demografické složení země.

Rapidní modernizaci Bosny a Hercegoviny však musíme chápat v kontextu tehdejší hospodářské úrovně země. Průmyslová výroba, která před druhou světovou válkou fungovala velmi omezeně, se výhradně soustředila na odvětví provázaná s exploatací rud, uhlí a dřeva. Prudkost, s jakou industrializace v jugoslávské federaci postupovala, vyvolala dvě základní nerovnoměrnosti, jež se viditelně promítly i v Bosně a Hercegovině. První spočívala v prohlubování dichotomie hospodářsky vyspělých regionů na severu Jugoslávie (Slovinsko, Chorvatsko, Vojvodina) a chudých slabě rozvinutých oblastí jihu. Trvalé zvyšování rozdílů v socioekonomickém vývoji mezi jednotlivými republikami a autonomními oblastmi se odrazilo v postupně čím dál vyhraněnějších střechách o způsob přerozdělování a celkovou výši vyhrazených financí mezi zainteresovanými aktéry. Druhá nerovnoměrnost vyplývala z kontrastu mezi nositeli hospodářského rozvoje, tj. urbánními sídly a jejich průmyslovým zázemím a rurálními regiony, které se v socioekonomických charakteristikách propadaly.⁶

Tento nestejný hospodářský a společenský vývoj, jenž zvyšoval rozdíly v životní úrovni mezi jednotlivými regiony, se nepodařilo nikterak zkorigovat. Přes veškerou dynamiku a objem hospodářských inovací, budování nových průmyslových komplexů, dolů a s nimi provázané infrastruktury⁷, která nešla s meziválečným obdobím nikterak srovnávat, zůstával rozsah nově zprůmyslněných oblastí geograficky relativně omezený.⁸ Navzdory radikálnosti modernizačních změn se převážně agrární charakter Bosny a Hercegoviny v perspektivě následujících cca dvaceti pěti let z makroregionálního pohledu příliš nezměnil.

5 O tomto pojmu viz dále v textu.

6 Srv. BUGAREL, K., *Bosna: Anatomija rata*, Beograd 2004, s. 64.

7 V rámci poválečné obnovy země s nasazením jugoslávské mládeže (tzv. mládežnické pracovní akce) byly dokončena hospodářsky důležitá železniční spojení (např. trať Brčko — Banovići, Šamac — Sarajevo). Nikde jinde v Jugoslávii nebylo v socialistickém období vystavěno tolik kilometrů železnice jako právě v Bosně a Hercegovině. BJELOVITIĆ, M., *Razvoj privrede Bosne i Hercegovine*, in: Geografski pregled, Vol. 22, 1978, s. 34.

8 Hospodářsky se prudce rozvíjely především industrializované aglomerace (sarajevsko-zenická, tuzlanská, banjalucká, mostarská, trebinjská a průmyslová zóna v pásu podél řeky Vrbasu mezi městy Bugojno a Jajce. VRIŠER, I., *Razmeštaj industrije u Jugoslaviji*, in: Zbornik XI. kongresa geografa SFRJ, Titograd 1983, s. 200–201.

ROZTRŽKA STALINA S TITEM A JEJÍ DOPADY NA HOSPODÁŘSKÝ VÝVOJ V BOSNĚ A HERCEGOVINĚ

Intenzitu a rozsah budování nového průmyslu v Bosně a Hercegovině po druhé světové válce výrazně usměrnily mezinárodní okolnosti. Ty souvisely s vyhocením konfliktu mezi Stalinem a Titem, v jehož průběhu se jugoslávské vedení reálně obávalo možnosti napadení ze strany SSSR. Z důvodu strategického rozhodnutí, v němž velký význam sehrál zdejší horský a těžce dostupný terén, a také díky vskutku příhodným přírodním podmínkám k socialistické industrializaci zde byly nově konstruovány, či sem byly ze strategických důvodů přesunovány klíčové vojensko-průmyslové kapacity země. V důsledku sporů s Informbyrem se tato část Jugoslávie de facto ze dne na den stala strategickou základnou vojenského průmyslu celé Jugoslávie, ale i místem, odkud měl být v případě útoku SSSR zahájen osvobozenecý boj.⁹

Jugoslávskou garniturou podporovaná výstavba nových vojensko-průmyslových závodů přitahovala mnoho specialistů a kvalifikovanou pracovní sílu z jiných jugoslávských republik (především ze Srbska a Černé Hory). Příznivou okolnost ke zprůmyslnění nepochybně taktéž představovalo i značné množství nadbytečné pracovní síly v zemědělství, jež mohla být do sekundárního sektoru okamžitě uvolněna (i když ne vždy o to stála — viz dále), aniž by došlo k samotnému snížení objemu zemědělské výroby.¹⁰ Přelidněný agrární sektor se tak stal „dodavatelem“ přebytečných pracovních sil do industriální výroby. Jejich přesun ostatně nařizovala paralelně probíhající kolektivizace, jež měla definitivně zlikvidovat přežívající feudální vztahy.¹¹

Bosna a Hercegovina nicméně z roztržky „těžila“ pouze dočasně. Její privilegovaná pozice po zmírnění napětí skončila a naopak se vzápětí projevil negativní následek narychlo a účelově provedené industrializace. Vzhledem k tomu, že umístění nákladně budovaných továren podléhalo vojenským strategickým záměrům (ohled se bral maximálně — i když ne vždy — na přítomnost nezbytných nerostných surovin), zůstala velká část výrobních kapacit izolovaná od potencionálních odbytišť, ale i kvalitnější infrastruktury a kvalifikované pracovní síly. Z dlouhodobého pohledu tak značná část průmyslových podniků nemohla být dostatečně perspektivní a konkurenceschopná. V mnoha z nich proto postupně upadala výroba; jiné průmyslové komplexy nebyly dokončeny, tudíž v nich výroba prakticky nikdy ani nezačala.¹² Bosna a Hercegovina tak po utlumení rozporů přišla nejen o své exkluzivní postavení, ale tím i o výraznější dotační prostředky a investice. Její socioekonomický rozvoj

---

9 Tomu odpovídalo i množství investovaných prostředků, které v letech 1947–1952 tvořily 19,5 % z celkového objemu vyčleněných investic socialistické Jugoslávie. Téměř 60 % veškerých vkladů směřovalo do těžkého průmyslu a těžby. Srv. MARIĆ, Đ., *Industrijalizacija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1991, s. 35.

10 Srv. PULJIZ, V., *Ekzodus poljoprivrednika*, Zagreb 1977, s. 93.

11 Vzhledem k tomu, že socialistická Jugoslávie zpočátku důsledně kopírovala model ekonomického rozvoje SSSR, doprovázela hospodářskou politiku výrazná intervence státu. A to především právě vůči nucenému pohybu z vesnice do města, resp. důrazu na změnu pracovní činnosti (tj. zaměstnání v industriálním sektoru).

12 RUSINOW, D., *The Yugoslav Experiment 1948–1974*, London 1977, s. 100.

už nikdy v jugoslávské hospodářské politice netvořil prioritu. Ztráta výjimečnosti a další strukturální změny industriální výroby v 60. letech se projevily v postupném přetvoření sekundárního sektoru, v němž protěžovaný těžký průmysl nahradila decentralizovanější spotřební průmyslová výroba.

PROPAD SOCIOEKONOMICKÉHO POSTAVENÍ BOSNY A HERCEGOVINY V JUGOSLÁVSKÉ FEDERACI

Bosně a Hercegovině, která jako celek začala již v průběhu 60. let ekonomicky stagnovat, se nepodařilo dosáhnout ani na průměrnou ekonomickou úroveň Jugoslávie.¹³ Navzdory mohutné emigraci stále silný přirozený přírůstek každoročně zvyšoval celkový počet ekonomicky aktivních osob, kterým se kvůli hospodářskému úpadku s čím dál většími potížemi dařilo zajistit pracovní místo.

Samospráva pracujících rozvolnila politické, ale i hospodářské struktury Jugoslávie. Ekonomické řízení a rozhodování připadlo nejen republikovému vedení, ale i jednotlivým podnikům. Neschopnost federálního centra efektivně kontrolovat hospodářský vývoj významně oslabilo centrální struktury SKJ a naopak umožnila, aby její regionální odnože začaly v jednotlivých republikách k prosazení partikulárních cílů využívat nacionalistické rétoriky.¹⁴ Veškeré decentralizační proměny se promítly v nové ústavě z roku 1974, která Jugoslávii nasměřovala k volné konfederaci.

Přestože v tomto textu není prostor k rozboru příčin decentralizace jugoslávského institucionálního a politického systému po roce 1974, zopakujme, že jejich dopady v důsledku zhoršující se ekonomické situace přispívaly k růstu napětí mezi jugoslávským centrem a jednotlivými republikami. K zamýšlené nivelizaci nedošlo ani na úrovni jednotlivých částí jugoslávské federace, natož v samotných republikách. Ačkoliv republikové elity rozhodovaly v ekonomických otázkách relativně nezávisle, ústava z roku 1974 ustanovovala vyšší zdanění bohatších republik. Ze shromážděných finančních prostředků, jež putovaly do federálního rozpočtu, byly následovně dotovány ekonomicky slabě rozvinuté regiony. Střety mezi vůdčími představiteli republikových vedení o zdroje financování a jejich proporční přerozdělování a nezbytné socioekonomické reformy postupně vykrytalizovaly v ústavní konflikt a krizi federace samotné.¹⁵ Hospodářské potíže Jugoslávie ale taktéž zostřovala čím dál aktuálnější povinnost umořovat zahraniční dluhy.¹⁶ Prosperitu 70. let, která byla dosažena kombinací výsledků

13 V rámci srovnání hrubého domácího produktu na osobu se dokonce postupně výrazně propadala. HDP Bosny a Hercegoviny na osobu, které ještě v roce 1952 dosahovalo 95,50 % jugoslávského průměru, ke konci existence společného státu pokleslo na 67,92 % jugoslávského HDP. Horší výsledek už vykazovala pouze Makedonie a autonomní oblast Kosovo. ALLCOCK, J., *Rural-urban Differences and the Break-up of Yugoslavia*, in: *Balkanologie*, Vol. 6, 2002, No. 1-2, s. 110.

14 DENITCH, B., *Limits and possibilities: the crisis of Yugoslav socialism and state socialist systems*, in: <http://site.ebrary.com/lib/natl/Doc?id=10194322>.

15 WOODWARD, S., *Balkan Tragedy — Chaos and Dissolution after the Cold War*, Washington 1995, s. 15, 40.

16 Zahraniční dluh dosáhl horentní sumy 23 miliard dolarů a tempo inflace se zvýšilo na 2 500 % ročně. MULAJ, K., *On Bosnia's borders and ethnic cleansing internal and external fac-*

rapidní modernizace a snadno dostupných zahraničních úvěrů, tak v 80. letech vystřídala všudypřítomná krize. Prohlubující se politická, ekonomická a společenská eroze narušila základní hodnoty jugoslávského systému, na nichž vládnoucí garnitura stavěla ideologii Titovy Jugoslávie a legitimizovala její fungování. Zvýšila se tím potřeba hledat smysluplnější alternativu. Veškeré reformní snahy a vize projugoslávsky orientovaných politiků a ekonomů však byly v atmosféře čím dál hlasitějších nacionalistických projevů zcela odsunuty do pozadí.

VÝSLEDKY REGIONÁLNÍ NIVELIZAČNÍ POLITIKY V BOSNĚ A HERCEGOVINĚ

Plány hospodářského rozvoje Jugoslávie v sobě měly z dlouhodobé perspektivy zakotven určitý teritoriální paradox. Komunisté si uvědomovali, že k vyrovnání nápadných socioekonomických rozdílů mezi jednotlivými republikami a autonomními oblastmi Jugoslávie bylo nejprve nutné nivelizovat pronikavé regionální rozdíly v samotných republikách. Po úvodní fázi masivní těžké industrializace, jež vytvořila výchozí průmyslový potenciál a snížila tak nejkřiklavější socioekonomické rozdíly mezi republikami, se proto pozornost měla zaměřit na snahu integrovat odloučené okrajové oblasti či tzv. vnitřní periferie do hospodářského systému příslušné republiky.¹⁷

Této „dvojité“ nivelizace ale mohlo být těžko dosaženo, neboť úsilí modernizovat ekonomicky nerozvinuté republiky prostřednictvím socialistické industrializace koncentrovalo převážnou většinu stěžejních výrobních aktivit vesměs do urbánních jádrových oblastí. Tím se naopak rozdíly mezi urbánním osídlením a rurálními regiony prudce zvyšovaly. Klasický příklad pozorujeme právě na postavení Bosny a Hercegoviny v ekonomickém systému socialistické Jugoslávie, která po skončení roztržky na základě makroekonomických ukazatelů opětovně zaujala pozici jedné z „politických periferií“ se značně hospodářsky rozdílně vyspělými oblastmi.

Bosna a Hercegovina proto také většinu času figurovala na seznamu slabě ekonomicky rozvinutých republik, které z jugoslávských finančních prostředků vyčleněných na regionální rozvoj získávaly v průměru vyšší podíl (a to nejen v období roztržky). Dotace v průběhu 60. let z velké části směřovaly k podpoře rozvoje výrobní činnosti center periferních opštín a pevnějšímu propojení jejich ekonomických aktivit s centrem regionu. „Úprk“ z venkova se ale navzdory investičnímu úsilí modernizovat periferní regiony a zlepšit tamní životní podmínky nepodařilo zredukovat. Oproti představě, že rurální regiony budou pevněji propojeny s ústředními sídly, se podhorské a horské venkovské oblasti hospodářsky soustavně dále propadaly. Regionální nerovnoměrnosti, tj. odlišný stupeň socioekonomického rozvoje a úroveň životního standardu, přitom neexistovaly pouze ve vztahu město — vesnice. V průběhu 70. let (paradoxně v době nejintenzivnějšího ekonomického rozvoje Jugoslávie)

---

tors, in: *Nationalism and Ethnic Politics*, Vol. 11, 2005, No. 1, s. 3; Mezinárodní měnový fond, jenž Jugoslávii doposud ochotně poskytoval půjčky, začal v průběhu 80. let splácení svých pohledávek nekompromisně vyžadovat.

17 Srv. KAMBEROVIĆ, H., *Josip Broz Tito i političko rukovodstvo Bosne i Hercegovine od sredine 60-tih do sredine 70-ih XX stoljeća*, in: *Regionalni naučni skup Tito i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo 2006, s. 202.

se mezi sebou začaly výrazně odlišovat i samotné rurální oblasti.¹⁸ Veškeré investice, které sem směřovaly, socioekonomický propad pouze nepatrně zmírňovaly.

Snaha bosenských komunistů intenzivněji do hospodářského systému zapojit okrajové regiony a posílit tak celkovou ekonomickou pozici Bosny a Hercegoviny v rámci jugoslávské federace neuspěla. Naopak kvůli čím dál slabšímu přílivu investičních prostředků se pomyslné nůžky socioekonomické polarizace geografického prostoru Bosny a Hercegoviny začaly čím dál zřetelněji rozevírat.

VENKOVSKÁ SPOLEČNOST BOSNY A HERCEGOVINY PO SKONČENÍ DRUHÉ SVĚTOVÉ VÁLKY

Historické okolnosti zapříčinily, že se Bosna a Hercegovina nejen svým centrálním postavením v rámci jugoslávské federace, ale i pestrým multikulturním složením lišila od ostatních oblastí federativní Jugoslávie. Bosenská společnost následkem složitého dějinného vývoje netvořila vnitřně homogenní celek, ale naopak zůstávala rozdělená a uzavřená v rámci jednotlivých náboženských uskupení. Svými vzájemnými mezietnickými kontakty a vztahy, způsobem života, vnějším vzhledem domů a jejich vnitřním vybavením, i dalšími aspekty jasně poukazovala na složitou vnitřní diferenciaci, kde na rozlohou nevelkém prostoru žili lidé rozmanité etnické příslušnosti, různých vyznání a odlišného socioekonomického postavení. Modernizační úsilí v poválečném období se proto v prvé řadě muselo nutně střetnout se základním opěrným bodem tradicionalismu, jež představovala většinová agrární společnost.¹⁹

Bosenskohercegovská populace se typickým způsobem obživy (a vysokým podílem zemědělců) v rámci jugoslávského srovnání spíše podobala společností v Makedonii, Černé Hoře či na Kosovu než zemím s industriálními tradicemi, jako bylo Slovinsko či Chorvatsko. Vesnice fungovaly jako soběstačné výrobní jednotky, jež nebyly efektivněji začleněny do hospodářského systému země. Vzhledem k tomu, že agrární sektor charakterizovala markantní přelidněnost, převažovali ve venkovských sídlech drobní zemědělci, kteří obdělávali malé rozlohy svých polí bez větších znalostí moderních technologií. Malé výnosy, které vyplývaly z daného způsobu hospodaření, nízké bonity půdy a nevelké rozlohy polí, způsobily, že mnoho rolníků jen stěží dokázalo uživit své rodiny.²⁰ Mnohdy až krajně primitivní podmínky života

18 GRANDITS, H., *Ambivalentnost u socijalističkoj nacionalnoj politici Bosne i Hercegovine u kasnim 1960-im i u 1970-im: Perspektive odozgo i odozdo*, in: Zbornik radova: Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka, Sarajevo 2009, s. 29.

19 Srv. KAMBEROVIĆ, H., *Prema modernom društvu...*, s. 16.

20 Podle oficiálních statistických dat z roku 1937 dosahovala průměrná rozloha půdy jednoho hospodářství 5,03 ha. Pokud vezmeme v úvahu rozlohu horských pastvin, které takéž spadají pod zemědělské plochy (i když ne ve formě obdělávatelných ploch), pak skutečná rozloha obdělávatelné půdy byla pouze 3,28 ha. KAMBEROVIĆ, H., *Osnovna obilježja razvoja društva u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1953. godine*, in: Časopis za suvremenu povijest, Vol. 30, 1998, No. 2, s. 361–362; odborníci přitom upozorňovali, že za spodní hrani-

na bosenském venkově dále znepříjemňovaly následky druhé světové války, jejichž dopad byl v této části Jugoslávie značně destruktivní.²¹ Zaostalost rurálních regionů podtrhovala velmi slabá územní i sociální mobilita jejich obyvatel a obecně velmi nízká vzdělanost, neboť více jak polovina obyvatelstva Bosny a Hercegoviny (a až 80 % žen) neuměla číst ani psát.²²

STRUKTURÁLNÍ TRANSFORMACE ZEMĚDĚLSTVÍ

Zaostalý zemědělský sektor se značnou přezaměstnaností si proto nutně vyžadoval změny. Kombinace modernizačních reforem s poválečným demografickým bohem podnítila dynamický početní růst obyvatelstva, jehož obživu mohla primitivní úroveň zemědělství jen stěží zajistit. Transformace vesměs agrární společnosti se tak musela nezbytně projevit především ve strukturálních změnách nerozvinutého zemědělství, tedy v tlaku na přechod zemědělců do jiných hospodářských činností. V pojetí socialistické Jugoslávie se tato tzv. deagrarizace promítla v oslabování role primárního na úkor komunisty protěžovaného sekundárního sektoru v rámci hospodářské struktury státu. Tento složitý sociální proces, jenž ovlivnil nejen obyvatelstvo závislé na zemědělství, ale i zemědělskou výrobu samu a v širším smyslu i celý venkov, samozřejmě neprobíhal ve všech oblastech Jugoslávie rovnoměrně.

Následkem industrializačního a urbanizačního procesu, které přivodily tlak na odchod ze zemědělstvím spojených profesí, se na venkově změnil nejen způsob hospodaření, ale i samotný socioekonomický systém, jakým po staletí vesnice fungovaly. Reformní změny, jež měly výrazný ideologický podtext, neprobíhaly nikterak hladce. Naopak zemědělská venkovská společnost, silně socioekonomicky a psychologicky svázaná se svou půdou, prosazovanou socialistickou modernizací zpočátku ostře odmítala. Vazby s venkovskou krajinou byla místy natolik silné, že se velké množství rolníků v období první fáze těžké industrializace stavělo k nadržovanému přesunu do průmyslového sektoru s krajním odporem. Jugoslávská garnitura tak rolníka a jeho rurální prostředí považovala za ústřední překážku plánovaných inovací.²³

Po krátkém konsolidačním meziobdobí let 1945–1948, kdy se ještě přerозdělávala půda drobným rolníkům, jugoslávské vedení v následujícím roce 1949 zahájilo usilovné tažení s cílem zlikvidovat soukromé hospodaření. K této taktice komunisté

---

ci rozlohy, z níž zemědělec užívá nejen sebe, ale i svou rodinu, je třeba považovat minimálně alespoň 5 ha (rozlohu pozemkové parcely ovlivňuje tamní bonita půdy). Srv. například PEJANOVIĆ, R., *Ekonomski faktori ruralnog eksodusa u Jugoslaviji*, in: Sociologija sela, Vol. 20, 1982, No. 3–4 (77–78), s. 160.

21 Během konfliktu byla na území Bosny a Hercegoviny zničena třetina bytových a hospodářských stavení. Vzhledem k rurálnímu charakteru země nejvíce trpělo vesnické osídlení (zničeno přes 325 tis. bytových a hospodářských jednotek). MIŠKOVIĆ, M., *Problemi prostornog uređenja privredno nedovoljno razvijenih područja Bosne i Hercegovine*, in: Dela 6, Geografija in aktualna vprašanja prostorskega razvoja, Ljubljana 1989, s. 286.

22 LIVADA, S., *Socijalno-demografske promjene u selu i poljoprivredi*, in: Sociologija sela, Vol. 26, 1988, No. 99–100, s. 35.

23 Srv. ALLCOCK, J., *Rural-urban Differences...*, s. 103.

přistoupili i kvůli obavám, že v zemi se zaostalou hospodářskou strukturou, kde se rolníkoví v průměru dařilo lépe než dělníkovi, nelze úspěšně iniciovat masivní industrializaci. Důrazná a bezohledná kolektivizační kampaň, jež probíhala v čase roztržky Jugoslávie s Informbyrem, měla současně prokázat, že KSJ se v ničem neodchýlila od správného marxistického kurzu.

V následujících letech jugoslávští teoretikové stalinský systém opustili a začali uplatňovat tzv. jugoslávskou cestu k socialismu, která spočívala ve státoprávním decentralismu a samosprávném systému řízení podniků. V tomto období bylo sice soukromé hospodaření dále likvidováno, ovšem s již výrazně slábnoucí tendencí, což ostatně prokazoval i značný pokles počtu tzv. rolnických výrobních družstev (SRZ).²⁴ Jugoslávské vedení navzdory hledání vlastní ideologické cesty stalinskou doktrínu nejdůsledněji dodržovalo právě v zemědělské politice.²⁵ Kolektivizační záměry byly v roce 1953 nahrazeny kombinací družstevního a individuálního hospodářství, jehož celkový výměr limitovala maximálně povolená rozloha půdy v soukromých rukou.²⁶ Tento model, který umožnil rozpuštění družstev tam, kde si to místní přáli, pak zůstal v platnosti po následujících bezmála čtyřicet let.

MODERNIZACE SPOLEČNOSTI – INTERAKCE VENKOVSKÉHO A MĚSTSKÉHO PROSTŘEDÍ

O tom, o jak ve výsledku radikální proces se jednalo, svědčí zásadní proporční proměna zaměstnanosti v jednotlivých sektorech. Procentuální zastoupení osob, které se živily zemědělstvím, pokleslo v letech 1945–1991 o neuvěřitelných 71,2 %.²⁷ Přesun zemědělců do jiných pracovních profesí, kromě přímého nátlaku ze strany jugoslávských komunistů, následků modernizace a ochoty části rolníků dobrovolně změnit své zaměstnání, nepřímo ovlivnila i rostoucí kvalita školství a kvantita školské sítě.²⁸ Růst počtu škol i rozsáhlejší nabídka možnosti výběru sice vylepšily dosud tristní úroveň vzdělanosti v zemi, zpětně ale ovlivnily rozhodnutí čerstvě dostudovaných hledat si zaměstnání ve městě (mimo zemědělský sektor) a nevracet se do svého rodného venkovského sídla.

Zvyšující se hustota zalidnění a nemožnost nikterak rozšířit rozlohou nevelká hospodářství nutily většinu zemědělců vybrat si ze dvou variant. Buď se přidružit

24 V roce 1946 existovalo v Bosně a Hercegovině 26 SRZ (*seljačke radne zadruge*). V době nejintenzivnější kolektivizační kampaně v roce 1949 počet stoupl až na 1 518 SRZ. Jejich množství se poté již začalo snižovat, což přesně kopírovalo vlastní průběh jugoslávské kolektivizace. Srv. BILANDŽIĆ, D., *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: glavni procesi 1918–1985*, Zagreb 1985, s. 130–131.

25 Srv. ŠESTÁK, M. a kol., *Dějiny jihoslovanských zemí*, Praha 2001, s. 518.

26 Přijetím Zákona o zemědělském půdním fondu a rozdělení půdy zemědělským organizacím v roce 1953, jenž dále snížil soukromé vlastnictví z 25 ha na 10 ha, byla uskutečněna druhá agrární reforma.

27 BOROVCANIN, D., *Emigracije u Bosni i Hercegovini poslije drugog svjetskog rata*, in: Deseti kongres istoričara Jugoslavije, Beograd 1995, s. 311.

28 A samotné zavedení povinné osmileté školní docházky jako takové v padesátých letech. Srv. PULJIZ, V., *Seljaštvo u Jugoslaviji*, in: Sociologija sela, Vol. 26, 1988, No. 99–100, s. 14.

k družstevní formě hospodářství, anebo se nechat zaměstnat mimo primární sektor.²⁹ To byl ostatně důvod, proč se přechod bývalých rolníků do nezemědělských hospodářských odvětví, odvíjel rychleji než jejich samotný fyzický přesun do měst. Ve vesnicích postupně vzrůstal podíl obyvatel, kteří již nebyli primárně svázáni pouze se zemědělskou činností, ale dojížděli za prací do města. Časem se tak otupoval vyhraněný negativní postoj, který rurální obyvatelstvo vůči městskému prostředí zastávalo. Navíc urbánní sídla začala před vesnicí demonstrovat své přednosti, respektive sám vesničan začal objevovat výhody urbánně-industriální civilizace.

Šířením městského způsobu života se pozvolna snižovaly kulturní rozdíly mezi vesnicí a městem a rozvinula se mezi nimi jistá forma interakce a komunikace. Modernizační proměny, které dorazily do venkovského tradičního prostředí, modifikovaly po staletí ukotvený vesnický způsob života a rurální sídla dále dezintegrovaly.³⁰ Tomu odpovídal i vývoj sídelní struktury v Bosně a Hercegovině, která po druhé světové válce prošla několika odlišitelnými fázemi.³¹ Uspořádání osídlení vykrytalizovalo v hierarchicky propojenou soustavu obcí, v níž početně nejsilnější venkovská sídla již dosahovala smíšeného charakteru. Tato sídla, která v sobě vážala formu rurálního i urbánního osídlení, souvisela i s postupující decentralizací průmyslové výroby. Její geografické přibližování směrem k vesnici umožnilo zemědělcům získat obživu v jiném sektoru hospodářství, aniž by se museli za prací stěhovat jinam, či byli nuceni zcela opustit zemědělský způsob obživy. Tehdy se tak vlastně vůbec poprvé objevila specifická kategorie „kovorolníka“ (tzv. *seljak-radnika*), jež se postupně (především v 80. letech) stala nejsilněji zastoupenou sociální skupinou v rámci jugoslávské vesnice.³² Stará vesnická sídelní struktura se tedy pozvolna přetvořila v novou sídelní síť, v níž již základní hnací sílu představovala nezemědělská hospodářská činnost. Sídla, která se do tohoto nového systému nedokázala zapojit, začala postupně zanikat.

---

29 PULJIZ, V., *Eksodus...*, s. 88.

30 Markantní zlepšení infrastrukturního napojení venkovských sídel na město (kvalitnější dopravní infrastruktura, lepší spojení, elektrifikace, plyn, telefonní a telegrafické sítě atd.) v kombinaci s využitím prostředků masové komunikace (televize, rádio, noviny atd.) umožnily venkovu efektivněji a intenzivněji udržovat kontakt s urbánními sídly a jejich společnostmi. PEJANOVIĆ, R., *Ekonomski faktori ruralnog eksodusa...*, s. 154.

31 V té první kromě nápravy škod, jež způsobila válka, se v průměru výrazně zvyšovala domovní zástavba a tudíž i hustota osídlení ve většině rurálních obcí. V průběhu druhé fáze se v kopcích položená vesnická sídla začala geograficky rozšiřovat a „přibližovat“ k nejdůležitějším komunikacím, které protínaly tamní údolí. Na silničních křižovatkách se budovaly nové domy a administrativní či obslužné budovy, které postupně převzaly úlohu centra obce. V třetí fázi početně větší venkovská sídla postupně převzala úlohu střediskových obcí pro menší obce, které jí obklopovaly a odkud sem za prací, vzděláním či zábavou dojíždělo obyvatelstvo. Srv. *Enciklopedija Jugoslavije, Socijalistička republika Bosna i Hercegovina*. Separat iz II. izdanja Enciklopedije Jugoslavije. Zagreb 1983, s. 60.

32 Kromě stabilního platu ve fabrice si na venkově žijící zaměstnanec fabriky vylepšoval svou životní úroveň drobným zemědělstvím. Srv. ŠTAMBUK, M., *Društveni razvoj i selo*, in: *Sociologija sela*, Vol. 26, 1988, No. 99–100, s. 25.

ODLIV VENKOVSKÉHO OBYVATELSTVA DO MĚST A JEHO DEMOGRAFICKÉ NÁSLEDKY NA VENKOVĚ

Postupný odliv rurálního obyvatelstva do měst zpětně ovlivnil věkovou a pohlavní strukturu těch, kteří na venkově setrvali. Vzhledem k tomu, že vesnická sídla v první fázi opouštěli především mladí muži, snižoval se počet rolnické pracovní síly ve vztahu k celkovému počtu obyvatel. V důsledku odchodu ekonomicky aktivního vitálního obyvatelstva se v agrárním sektoru začala kumulovat věkově starší kategorie obyvatel. Zároveň počal klesat podíl žen ve fertilním období, které své protějšky do měst brzy následovaly. Tím se však ve venkovských oblastech zvyšovala mortalita a naopak se výrazně snižovala natalita. Reproductivní schopnosti rolnického obyvatelstva byly s konečnou platností ochromeny, čímž se oslabil celkový přirozený přírůstek republiky.³³ Hlavní roli v biologické obnově a početním růstu obyvatelstva Bosny a Hercegoviny od konce sedmdesátých let od venkova s definitivní platností převzala města.

Negativní důsledek odchodu pracovní síly z vesnic do města nespočíval jen v jejich vysokém počtu, ale především v tom, že tímto exodem byla poznamenána a krajně narušena nejproduktivnější věková složka rurálního obyvatelstva. Odchodem mladých ekonomicky aktivních osob se snižoval celkový počet členů rodin, kteří spolu žili v jedné domácnosti a jednak i životní standard, v jehož důsledku poklesla intenzita veškerých společenských aktivit (svatby, oslavy narození dětí atd.). Postupně se zvyšující, místy až extrémní, nevyváženost věkového složení venkovského obyvatelstva se odrazila i v ekonomických ukazatelích vesnice. Venkov začal značně zostávat za státním průměrem. Pohlavní struktura rurální populace byla s ohledem na selektivní účinky migrace, při nichž častěji venkov a agrární obživu opouštěli muži, nevyvážená s tendencí poklesu podílu mužů na úkor nárůstu ženského pohlaví. Tato sílící feminizace poukazovala na zjevnou souvislost mezi počtem žen zaměstnaných v primárním sektoru a stupněm hospodářského rozvoje dané oblasti. Početní převaha žen v zemědělství, na rozdíl od stárnutí zemědělského obyvatelstva, totiž v průmyslově rozvinutých zemích neexistuje.

Následkem intenzivního působení deagrarizace tak v řadě regionů Bosny a Hercegoviny v 70. letech zkolabovala zemědělská demografická struktura.³⁴ Zůstává otázkou, nakolik se industriální proces a dynamický rozvoj měst odehrával na úkor venkova, jeho obyvatelstva a zemědělské činnosti a do jaké míry se rurální zázemí urbánních sídel efektivně a ochotně modernizačním procesům přizpůsobilo.³⁵

33 Natalita zemědělského obyvatelstva v období 1953–1981 klesla o více jak tři čtvrtiny (ze 40,1 ‰ na 9,6 ‰) a snižovala se rychleji než celková porodnost v rámci celé země. Srv. SPARAVALO, J., *Deagrarizacija — osnov socijalne i prostorne pokretljivosti stanovništva Bosne i Hercegovine u periodu poslije drugog svjetskog rata*, in: ŠEHIĆ, N. (ed.), *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo 1990, s. 368.

34 PULJIZ, V., *Novi trendovi deagrarizacije u SR Hrvatskoj*, in: *Sociologija sela*, Vol. 21, 1983, No. 79–81, s. 25.

35 Především jak samotný venkov ovlivnil odliv často nejspolehlivější pracovní síly ze zemědělství. Srv. HADŽIBEGOVIĆ, I., *Moderne migracije u Bosni i Hercegovini i nacionalni odnosi*, in: *Prilozi*, Vol. 22, 1987, s. 70.

DEMOGRAFICKÉ CHOVÁNÍ JEDNOTLIVÝCH NÁRODŮ BOSNY A HERCEGOVINY Z MAKROREGIONÁLNÍHO POHLEDU

PŘIROZENÝ POHYB OBYVATELSTVA BOSNY A HERCEGOVINY V LETECH 1948–1991

V důsledku radikálních modernizačních proměn, které započaly po druhé světové válce, se v doposud hospodářsky zaostalé zemi s vysokou fertilitou³⁶ a většinovým agrárním obyvatelstvem náhle a relativně spěšně odehrála demografická revoluce. Hospodářská konjunktura Jugoslávie konce 50. a v průběhu 60. let, která se projevila v celkovém vzestupu životní úrovně obyvatelstva, výrazně transformovala přirozenou populační reprodukci. Právě intenzivní modernizace hospodářství měla zásadní vliv na úspěšný přechod bosenskohercegovského obyvatelstva k první fázi demografické revoluce, v jejímž průběhu začala rychle klesat úmrtnost a pozvolněji i porodnost. Z grafu č. 1 je patrné, že vysoký početní růst obyvatelstva kulminoval na konci padesátých let, kdy vlivem výraznějšího snižování natality počal klesat přirozený přírůstek.³⁷ Biologicky progresivnímu obyvatelstvu Bosny a Hercegoviny odpovídala jeho věková struktura, která v první modernizační etapě převažovala ve prospěch osob ve věku 0–14 let.³⁸ Od poválečné reprodukce, jež se svou živelností podobala růstu obyvatelstva na Kosovu, se přirozený přírůstek v 60. letech začal propadat; mírněji, byl konstantně se snižoval i v 70. a 80. letech.

Změny v jednotlivých komponentech přirozené reprodukce obyvatelstva Bosny a Hercegoviny po druhé světové válce se etnicky zřetelně rozrůžňovaly. Přestože se natalita od 60. let ve vztahu k předchozím obdobím výrazně snížila, existovaly v jejím rámci i nadále výrazné regionální i etnické rozdíly.³⁹ Bosenskohercegovské obyvatelstvo navzdory snížení natality i v 70. a 80. letech nejvíce přispívalo celkovému populačnímu růstu Jugoslávie.⁴⁰ Na druhou stranu z grafu č. 2 ale pozorujeme, že natalita Srbů a Chorvatů za celé sledované období 1953–1991 zůstala nižší než průměrná porodnost v Bosně a Hercegovině a až do roku 1981 vyšší než průměrná porodnost celé Jugoslávie.

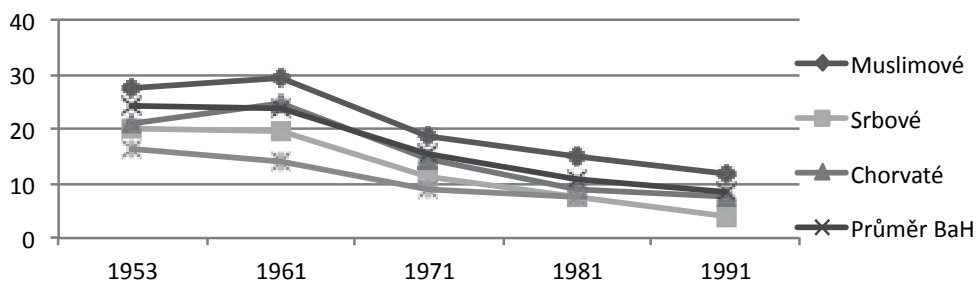
36 Ještě ve 30. letech 20. století plodnost žen z Bosny a Hercegoviny převyšovala fertilitu žen na Kosovu (170,1 v Bosně a Hercegovině proti 161,5 na Kosovu). BOUGAREL, X., *Bosnie-Herzégovine: Anatomie d'une poudrière*, in: Hérodote, 1992, No. 67, s. 94.

37 GREBO, Z., *Fertilitet stanovništva Bosne i Hercegovine i njegovo brzo opadanje u poslijeratnom periodu*, in: Stanovništvo, Vol. 14–15, 1976–1977, No. 3–4, s. 110.

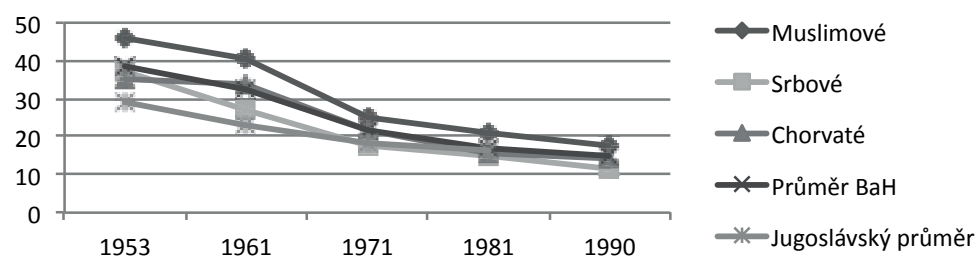
38 Osoby ve věku od 0 do 14 let tvořily na celkové populaci podíl 35,2 %. Naopak podíl obyvatelstva staršího 50 let dosahoval pouze 12,6 %. Data viz BREZNIK, D. (ed.), *Demografska kretanja i karakteristike stanovništva Jugoslavije prema nacionalnoj pripadnosti*, Beograd 1978, s. 98–107.

39 V roce 1970 činil rozdíl mezi opštinou s nejnižší natalitou (Han Pijesak 7,4 ‰) a opštinou s nejvyšší natalitou (Cazin 33,6 ‰) neuvěřitelných 28,9 ‰! MILOJKOVIĆ, A., *Planiranje porodice u SR Bosni i Hercegovini*, in: Izgradnja društvenih stavova o populacionoj politici u Jugoslavii, Beograd 1975, s. 180.

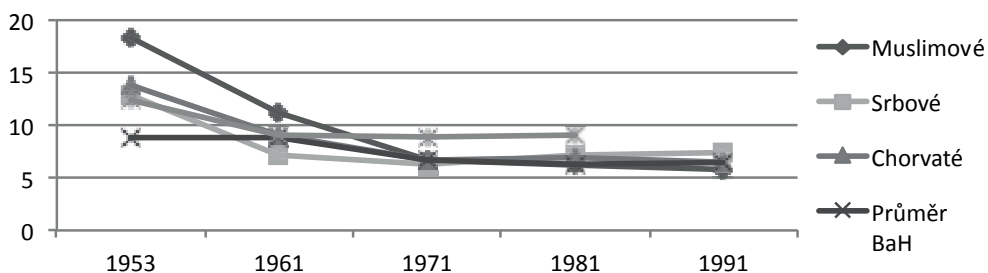
40 MARKOTIĆ, A., *Demografski aspekt promjena u nacionalnoj strukturi stanovništva Bosne i Hercegovine*, in: Sveske, 1986, No. 16–17, s. 288.

GRAF Č. 1: Přirozený přírůstek konstitutivních národů Bosny a Hercegoviny v letech 1953–1991 (v ‰)

Zdroj: Statistički godišnjak SR Bosne i Hercegovine 1991. godine, Sarajevo 1991.

GRAF Č. 2: Natalita konstitutivních národů Bosny a Hercegoviny v letech 1953–1990⁴¹ (v ‰)

Zdroj: Statistički godišnjak SR Bosne i Hercegovine 1991. godine, Sarajevo 1991.

GRAF Č. 3: Mortalita konstitutivních národů Bosny a Hercegoviny v letech 1953–1991 (v ‰)

Zdroj: Statistički godišnjak SR Bosne i Hercegovine 1991. godine, Sarajevo 1991.

⁴¹ Srv. Statistički godišnjak SR Bosne i Hercegovine 1990, Sarajevo 1990, s. 44; v žádném ze statistických pramenů se mi nepodařilo dohledat zprůměrované oficiální hodnoty jednotlivých komponent přirozené reprodukce národů Bosny a Hercegoviny za rok 1991. V důsledku rozpadu federativní Jugoslávie a převzetí kompetence shromažďování statistických údajů republikovými Statistickými úřady nebyla s velkou pravděpodobností data přirozeného pohybu u konstitutivních národů na základě výsledků statistického sčítání v roce 1991 zprůměrována.

Přirozená reprodukce se mnohem rychleji snižovala u srbského a chorvatského obyvatelstva. V jejím důsledku začalo obyvatelstvo těchto dvou národů výrazněji stárnout, což je v grafu č. 3 patrné od roku 1971. Přesto však jejich mortalita zpočátku dosahovala nižších hodnot, než jaké vykazovali Muslimové. Teprve od konce 60. let se úmrtnost všech tří ústavodárných národů nejprve vyrovnala a následně se mezi nimi začal mírně zvyšovat rozdíl ve prospěch muslimského obyvatelstva (od 70. let byla dokonce nižší než průměrná úmrtnost obyvatelstva Bosny a Hercegoviny).

Výrazný pokles mortality muslimského obyvatelstva svědčil o zásadních kvalitativních proměnách jejich životní úrovně. Předpokládaná změna populačního chování u Muslimů, jak se dalo očekávat ze zahájené demografické tranzice, ale nenastala. Jejich hrubá míra porodnosti zůstala i nadále relativně vysoká. Nízká mortalita v kombinaci s pomaleji se snižující porodností způsobila, že Muslimové měli oproti Srbům a Chorvatům v průběhu 80. let téměř dvakrát vyšší přirozený přírůstek (viz graf č. 1). Teprve v poslední dekádě před rozpadem socialistické Jugoslávie se základní populační komponenty (porodnost a úmrtnost) muslimského obyvatelstva v Bosně a Hercegovině začaly připodobňovat zbylým dvěma konstitutivním národům.

V této souvislosti si proto nevyhnutelně musíme položit otázku, proč plodnost bosenských Muslimů (a obecně slovanských muslimů) zůstávala v socialistickém období výrazně vyšší a teprve se k hodnotám zbývajících národů pozvolna přibližovala? Co způsobilo, že demografická revoluce u Muslimů začala s takovým zpožděním? Jaké faktory zapříčinily výraznější fertilitu muslimských žen? Do jaké míry se v ní promítnul socioekonomický statut jedince? Mohl jí obecně ovlivnit větší důraz, který islám klade na vysokou porodnost?

Jugoslávská demografie, která populační charakteristiky jednotlivých národů v Bosně a Hercegovině zkoumala, si kladla otázku, zda a nakolik rozdíl v demografických indikátorech způsobila rozdílná etnicita a četné socioekonomické faktory.⁴² Závěry výzkumů populačního vývoje muslimů z jihovýchodní a východní Evropy přitom obecně shrnovaly, že jejich vyšší plodnost způsobila nevyvážená věková struktura, život převážně v rurálním prostředí, intenzivnější zemědělské aktivity, nižší úroveň vzdělanosti, vyšší negramotnost a slabé zapojení žen do pracovního procesu.⁴³ Taková charakteristika bezesporu platila i pro muslimské obyvatelstvo Jugoslávie po druhé světové válce. Setrvačnost vysoké natality však nelze objasnit pouze na základě odkazu k mladší věkové struktuře muslimského obyvatelstva, či jí nelze dát do souvislosti se socioekonomickou situací. Z rozboru demografického chování muslimského obyvatelstva vyplývá, že jejich vyšší početní růst ovlivnila kombinace hned několika faktorů.

Patrně jeden z hlavních představovala výraznější negramotnost muslimského obyvatelstva, kterou se podařilo částečně zredukovat až na počátku 70. let. Míra an-

42 Většina jugoslávských demografií se shodovala, že rozdíly demografických charakteristik jednotlivých národů představovaly výsledek jejich dlouhodobého demografického vývoje, jež ovlivnily elementy formující etnicitu (kulturní rozdíly, rozdíly v mentalitě, jazyk atd.), ale i stupeň socioekonomického rozvoje daného národa. Srv. např. BREZNIK, D. (ed.), *Demografiska kretanja i karakteristike...*, s. 19–20.

43 COURBAGE, Y., *Demographic Transition among Muslims in Eastern Europe*, in: *Population: An English Selection*, Vol. 4, 1992, s. 183.

alfabetismu v porovnání se Srby a Chorvaty ale i poté dosahovala vyšších hodnot. Přestože nevzdělanost Srbů a Chorvatů z Bosny a Hercegoviny dlouhodobě zůstávala taktéž nad jugoslávským průměrem, lze na základě vývojového trendu jugoslávského průměru vyslovit domněnku, že kulturní vliv ze sousedních republik křesťanské obyvatelstvo v Bosně a Hercegovině nejen silně ovlivňoval, ale že jej do značné míry následovalo. Bosenští Srbové a Chorvaté stejně tak vcelku kopírovali i demografické chování svých národů v mateřských republikách.⁴⁴

V poválečném období v rurálních či horských oblastech početně převažovali Srbové a Chorvaté.⁴⁵ Další z příčin vyššího přirozeného přírůstku Muslimů je proto nutné hledat v nepřímém důsledku dopadů modernizačních změn, které se promítly v demografickém chování početně slábnoucích venkovských Srbů a Chorvatů. Již jsme konstatovali, že za vzděláním a prací z venkovských regionů hromadně a kontinuálně odcházely především mladší ročníky. Ty ale nemířily pouze do nejbližších jádrových sídel, ale často směřovaly přímo do „mateřských“ republik Srbska a Chorvatska, či až za hranice jugoslávské federace.⁴⁶ Zopakujme, že navzdory snahám jugoslávské garnitury investičně podpořit menší sídla i venkovské regiony se kontrast mezi urbánním prostředím a rurálními oblastmi soustavně prohluboval. V regionech postižených výraznou emigrací, která negativně ovlivnila demografické charakteristiky venkova, se tak roztočil začarovaný kruh, jenž velice oslaboval výsledný populační potenciál Srbů a Chorvatů v Bosně a Hercegovině. Ten se navíc dále snižoval v kontrastu se soustavně vysokou plodností muslimských žen, která nejvýrazněji přispěla k nastavení klasického demografického modelu progresivního, tj. pyramidového typu. Široká základna Muslimů v reprodukčním věku v kombinaci s mnohem nižší úmrtností umožnila jejich dynamický podílový nárůst, který dále umocnila jejich daleko slabší prostorová mobilita (kromě spádové migrace ve směru vesnice — město).

V případě bosenských muslimů se zároveň nabízí jejich srovnání s Albánci na Kosovu, jejichž demografické chování se až do počátku 60. let de facto shodovalo se slovanskými muslimy. Porodnost těchto komunit byla v průměru dvakrát vyšší než u nemuslimských obyvatel socialistické Jugoslávie. Nicméně od 60. let se tento

⁴⁴ BOUGAREL, X., *Bosnie-Herzégovine...*, s. 97.

⁴⁵ V literatuře se často ne zcela přesným způsobem interpretuje, který národ měl největší podíl městského obyvatelstva. Pokud pohlédneme na relativní zastoupení urbánního obyvatelstva na celku za jednotlivé národy, shledáme, že „klasické“ tvrzení o Srbech jako nejvíce venkovském národu, který se živil obzvláště zemědělstvím, není, co se týče míry proporcčnosti, pravdivé. Největší podílové zastoupení městského obyvatelstva v roce 1991 zastávali právě Srbové (37 %), pak Muslimové (36 %) a Chorvaté (26 %). Jenže vzhledem k tomu, že Muslimové od roku 1971 tvořili nejpočetnější národ, počet muslimských městčanů v absolutních hodnotách (685 064) téměř dvakrát převážil srbské a chorvatské městské obyvatelstvo dohromady. Naopak na venkově součet Srbů a Chorvatů (1 423 677) zase více jak dvakrát převýšil počet muslimských venkovanů (1 217 892). Na základě proporcčních údajů tak můžeme konstatovat, že za „nejvíce“ rurální národ v Bosně a Hercegovině lze považovat Chorvaty. Data JAKŠIĆ, D., *Republika srpska. Prostor, stanovništvo, resursi*, Banja Luka 1995, s. 100–101.

⁴⁶ O migračních přesunech viz dále.

trend změnil; bosenští (a podobně i další jugoslávští) Muslimové se svým demografickým chováním začali spíše přibližovat evropskému modelu, kdežto populační vývoj kosovských Albánců nabýval blízkovýchodních rozměrů. Různorodost fertility slovanských a albánských muslimů v Jugoslávii samozřejmě nutí k zamyšlení, zda mezi mírou plodnosti a náboženským vyznáním existovalo určité souvztažné pouto. Vzhledem k tomu, že trend fertility slovanské muslimské a křesťanské komunity se postupně sblížoval, ze společného původu vycházející kulturní (jazyková) identita evidentně vzájemné religiozní rozdíly převážila.

ÚZEMNÍ POHYBY KONSTITUTIVNÍCH NÁRODŮ BOSNY A HERCEGOVINY

Vnitřní migrace

I přesto, že obyvatelstvo Bosny a Hercegoviny ve srovnání s jinými jugoslávskými republikami charakterizovala vysoká negativní migrační bilance, v rámci republiky se paradoxně přesunovalo s mnohem slabší intenzitou. Většina vnitřních územních přesunů obyvatel samozřejmě nejčastěji směřovala do městského prostředí či jeho bezprostředního zázemí. Vzhledem k tomu, že etnické rozmístění obyvatelstva v prostoru socialistické Bosny a Hercegoviny vyplývalo z určitých zákonitostí historicko-geografického vývoje, měly směry vnitřních přesunů na jednotlivé etnické skupiny selektivní účinky, s logickou nejvyšší účastí srbského obyvatelstva. Odchodem obyvatelstva z periferních rurálních a horských regionů se výrazně zvyšovala hustota populace v městském prostředí především v centrální Bosně a severním nížinném prostoru.

Intenzivní přesuny do měst či do jeho zázemí dodatečně diferenciovaly demografické procesy na regionální úrovni. Tím se ale populační vývoj v jednotlivých regionech prudce rozrůžňoval, přičemž se velká část území země ocitla v depopulačním vývojovém stádiu. Kontrast mezi populačním růstem klíčových opštin s centrálními městy (Sarajevo, Banja Luka, Mostar, Zenica a Tuzla), jejichž počet obyvatel v posledním desetiletí před rozpadem Jugoslávie dramaticky narostl, a demograficky upadajícími rurálními opštinami se zvyšoval. Můžeme tak konstatovat, že veškeré vnitřní pohyby v Bosně a Hercegovině byly v druhé polovině 20. století provázány s výše rozebíraným deagrarizačním procesem. Stupeň urbanizace Bosny a Hercegoviny, jenž do roku 1991 vzrostl na 39,5 %, a jeho dynamika přitom naznačovaly, že regiony s úbytkem obyvatelstva se budou konstantně geograficky rozšiřovat.

Vnější migrace

Bosna a Hercegovina představovala v jugoslávském srovnání výrazně emigrační region, který kvůli zápornému migračnímu saldu v letech 1945–1991 každoročně ztrácel v průměru přes 15 000 svých obyvatel.⁴⁷ Ze statistik je přitom zřejmé, že migrační bilance Bosny a Hercegoviny byla negativní po celé období socialistické Jugoslávie,

⁴⁷ Statisticky řečeno 1/5 z přirozeného přírůstku obyvatelstva Bosny a Hercegoviny v letech 1948–1991 se trvale vystěhovala z republiky. Data viz MARKOTIĆ, A., *Bosna i Hercegovina u medjurepubličko-pokrajinskim migracijama Jugoslavije*, in: Sveske, 1988, No. 21, s. 90.

příčemž postupem času intenzita záporného migračního salda značně zesilovala.⁴⁸ Emigrace z Bosny a Hercegoviny dokonce v 80. letech tvořila polovinu negativního migračního salda všech jugoslávských republik.⁴⁹

Vysokou intenzitu vystěhoavectví z Bosny a Hercegoviny paradoxně do značné míry způsobila původní modernizační strategie, jejímž cílem bylo industrializovat bosenskou společnost, tj. nabídkou práce ve městech podpořit přesun obyvatelstva ze zemědělství do jiných hospodářských sektorů. Nové průmyslové závody ale nedokázaly, navzdory úsilí, s jakým byly po druhé světové válce budovány, v úplnosti absorbovat živelný demografický růst obyvatelstva. Vzhledem k tomu, že se souběžně nezvyšovala nabídka pracovních příležitostí v menších sídlech rurálních oblastí, odliv obyvatelstva prakticky neustával a ani se nikterak zásadněji nesnižoval. Čím dál více mladších ekonomicky aktivních osob tak odcházelo za výdělkem a lepšími životními perspektivami do bohatších jugoslávských republik (Srbsko, Chorvatsko, Slovinsko) a od roku 1962 i do zahraničí.⁵⁰

Velké rozdíly v hospodářské rozvinutosti jednotlivých oblastí tak tvořily jeden z nejsilnějších faktorů, který odchod obyvatelstva z Bosny a Hercegoviny umocňoval.⁵¹ Řada ekonomických studií potvrzovala nepřekvapující nepřímou úměrnou vztah mezi hospodářskou vyspělostí určitého regionu (úrovní nezaměstnanosti) a mohutností tamního odlivu obyvatel.⁵² Intenzivnější odchod za hranice republiky také zprostředkovaně prokázal údaj o nízkém podílu migrantů, kteří se na celkovém počtu registrovaných obyvatel Bosny a Hercegoviny podíleli pouze z 33 %.⁵³

Přestože migrační chování jednotlivce ovlivňoval kromě subjektivních faktorů jeho věk, pohlaví, socioekonomické postavení, ale i etnická příslušnost, nalezneme u jednotlivých etnických skupin podobné znaky. Ve studiích, které zkoumají územní pohyby jugoslávských obyvatel, se často zdůrazňuje, že jednotlivé národy měly tendenci se shlukovat do svých „demografických center“. Tato teze odpovídala i migračnímu chování jednotlivých národů Bosny a Hercegoviny. Muslimové, kteří vnímali Bosnu a Hercegovinu jako své národní teritorium, se v jejím rámci stěhovali ze tří konstitutivních národů nejméně a současně jako jediní dlouhodobě (do roku 1981)

48 První výrazná vystěhoavecká vlna proběhla ihned po druhé světové válce, kdy horské nehostinné oblasti Bosny a Hercegoviny organizovaně opustili ve velkém množství Srbové a Chorvaté. Ti se přesunuli do vyprázdněných úrodných regionů Vojvodiny, odkud nuceně odešla německá menšina.

49 Dle KRIVOKAPIC, B., *Savremene migracije Bosne i Hercegovine kao otežavajući faktor njenog ravnomjernijeg prostornog razvoja*, in: *Geografski pregled*, Vol. 26–27, 1984, s. 199.

50 Hospodářská reforma v roce 1962 oficiálně umožnila jugoslávským obyvatelům hledat práci v západní Evropě. Srv. BOROVIČANIN, D., *Emigracije u Bosni i Hercegovini...*, s. 311.

51 BOŠNJOVIĆ, I., *Migracije stanovništva Bosne i Hercegovine od 1940. i ranije do 1981. godine*, in: ŠEHIĆ, N. (ed.), *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo 1990, s. 358–360.

52 VIZ RAMEY, P. S., *Nationalism and Federalism in Yugoslavia, 1962–1991*, Bloomington — Indianapolis 1992, s. 144.

53 Tento podíl byl po Kosovu druhý nejnižší. Největší relativní zastoupení přistěhovalců na celkovém počtu obyvatel mělo Slovinsko (47 %) a užší Srbsko (45,3 %). Srv. RANČIĆ, M. (ed.), *Pogledi na migracije stanovništva Jugoslavije*, Beograd 1990, s. 40.

vykazovali pozitivní migrační saldo. Oproti tomu Srbové a Chorvaté opouštěli republiku čím dál intenzivněji.⁵⁴ Tyto etnicky diferenciované migrační proudy ukazovaly, že Srbové měli na emigraci obyvatelstva z Bosny a Hercegoviny největší podíl.⁵⁵ Bosnu a Hercegovinu opustilo do roku 1991 celkově přes 650 tis. jejích obyvatel.

Vysokou prostorovou pohyblivost vykazovali také Jugoslávci, kteří tvořili 10,8 % (58 383) z celkového počtu emigrantů. Vzhledem k tomu, že nejčastěji směřovali do Chorvatska (49,7 %) a Srbska (42,1 %) a s ohledem na obecně nízkou mobilitu Muslimů, lze usuzovat, že převážná většina těchto vystěhovaných Jugoslávců musela být jiné než muslimské národnosti, případně šlo o potomky ze smíšených manželství.

Počet vystěhovaných pouze částečně redukoval příchod obyvatelstva, které sem nejčastěji doráželo z Chorvatska a „užšího Srbska.“⁵⁶ Výrazné zastoupení mezi nově příchozími měli Muslimové ze Sandžaku, kteří se většinou usazovali v místech, kde již jejich národ tvořil početní převahu.⁵⁷ Bez problému tak splynuli s pro ně nacionálně tolerantnějším prostředím a přispěli tak k postupně sílící etnické homogenizaci větších městských center.

ODLIŠNÉ DEMOGRAFICKÉ CHOVÁNÍ KONSTITUTIVNÍCH NÁRODŮ BOSNY A HERCEGOVINY – ZMĚNY V POČETNÍM ZASTOUPENÍ V LETECH 1948–1991

Početní růst obyvatelstva Bosny a Hercegoviny v absolutních hodnotách vedle přirozeného přírůstku tedy výrazně ovlivnil územní pohyb vlastních obyvatel. Vzhledem k tomu, že každý z konstitutivních národů se demograficky vyvíjel odlišně a intenzita jeho migračních pohybů se taktéž různila, v průběhu času se modifikoval výsledný podíl etnického složení země. Proporční změny ve výsledku ovlivnily i některé subjektivní faktory (např. změna národnostní identifikace v jednotlivých statistických sčítáních, výraznější agitace vůči potomkům ze smíšených manželství, aby se přiklonili ke své původní etnické identitě atd.).⁵⁸

54 V roce 1981 se vystěhovalo celkem 538 602 osob, z nichž 261 853 (48,6 %) odešlo do Srbska (Vojvodina 26,9 % a „užší“ Srbsko 20,8 %), 228 843 (42,5 %) do Chorvatska a 33 530 (6,2 %) do Slovinska. SPASOVSKI, M. — ŽIVKOVIĆ, D. — STEPIĆ, M., *Etnički sastav stanovništva Bosne i Hercegovine*, Beograd 1992, s. 32.

55 Z celkového počtu vystěhovaných osob z Bosny a Hercegoviny, které evidovalo sčítání v roce 1981, bylo Srbů 266 627 (49,5 %), Chorvatů 146 045 (27,1 %) a Muslimů pouze 29 081 (5,4 %). Tamtéž, s. 32; pokud tyto údaje srovnáme s předchozí poznámkou, pak Srbové zjevně mířili nejen do Vojvodiny a užšího Srbska, ale i do dalších částí Jugoslávie (tj. především do Chorvatska a Slovinska).

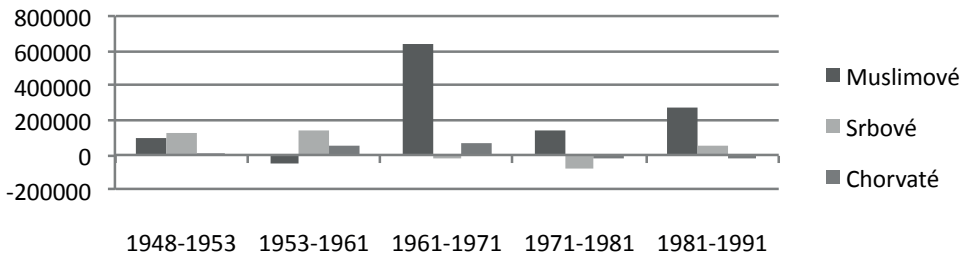
56 Třetina imigrantů dorazila z Chorvatska a 27,5 % z „užšího“ Srbska. BOŠNJOVIĆ, I., *Migracije stanovništva...*, s. 360.

57 Např. Sarajevo, Tuzla, Brčko aj. V r. 1991 žilo v Bosně a Hercegovině čtvrt miliónu Muslimů původem ze Sandžaku. Z toho 120 tisíc jenom v Sarajevu. Viz TESAR, F., *Ozbrojený konflikt na území Bosny a Hercegoviny po rozpadu SFRJ*, in: GABAL, I. (ed.), *Etnické menšiny ve střední Evropě*, Praha 1999, s. 256.

58 Viz SLACK, J. A. — DOYON, R. R., *Population Dynamics and Susceptibility for Ethnic Conflict: The Case of Bosnia and Herzegovina*, in: *Journal of Peace Research*, Vol. 38, 2001, No. 2, s. 147.

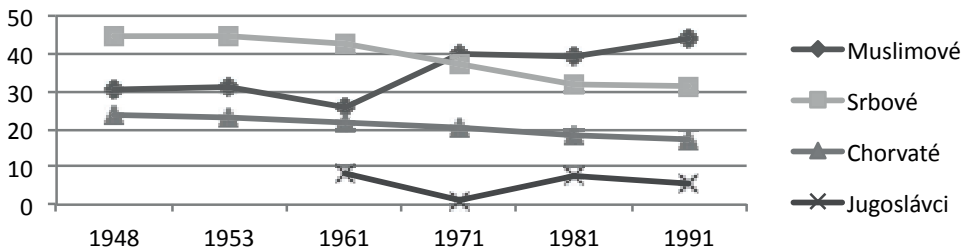
Početní růst konstitutivních národů Bosny a Hercegoviny a jeho vliv na jejich proporční zastoupení v zemi ukazují dva poslední grafy č. 4 a 5. První z nich demonstruje růst či pokles Muslimů, Srbů a Chorvatů za jednotlivá období mezi statistickými sčítáními v letech 1948–1991 a druhý doplňuje, jak se na základě demografického vývoje v poválečném období měnilo podílové zastoupení těchto tří ústavodárných národů a tzv. Jugoslávců.

GRAF Č. 4: Početní růst konstitutivních národů Bosny a Hercegoviny na základě přirozeného přírůstku a migračních pohybů za jednotlivá období v letech 1948–1991⁵⁹

Zdroj: MARKOTIĆ, A., *Hrvati u Bosni i Hercegovini...*, s. 224.

GRAF Č. 5: Populační vývoj jednotlivých národů Bosny a Hercegoviny v letech 1948–1991 (v %)

Zdroj: Jednotlivá sčítání v letech 1948–1991

Schematizovaný vývoj v grafu č. 5 názorně dosvědčuje, v kterém momentu (tj. v roce 1971) vznikly především mezi Srby a Muslimy třetí plochy. Vzhledem k prognóze dalšího demografického vývoje, jež byla projektovaná na základě populačních trendů ze 70. a 80. let, mělo toto pnutí tendenci — obzvláště v určitých regionech — nevyhnutelně směřovat k stupňování etnického napětí, jež v souvislosti s rozpadem federativní Jugoslávie v Bosně a Hercegovině vygradovalo krvavým občanským konfliktem.

⁵⁹ Pozn. extrémní početní vzrůst Muslimů v letech 1961–1971 způsobila změna oficiální statistické kategorizace.

ABSTRAKT**SOCIOEKONOMICKÝ VÝVOJ BOSNY A HERCEGOVINY V LETECH 1948–1991
A JEHO VLIV NA POPULAČNÍ CHOVÁNÍ TAMNÍCH KONSTITUTIVNÍCH NÁRODŮ**

Studie zkoumá dopady bouřlivého modernizačního vývoje Bosny a Hercegoviny po druhé světové válce, který zcela zásadně modifikoval původně téměř výhradně agrární a silně konzervativní venkovskou společnost. Příspěvek analyzuje, jakým způsobem a v jakém rozsahu socioekonomické změny ovlivnily nejen prostorové rozmístění obyvatel Bosny a Hercegoviny, ale i základní demografické komponenty (přirozený a územní pohyb obyvatelstva). V jejich důsledku se populační vývoj země začal v socialistickém období výrazně geograficky polarizovat v dichotomii město versus venkov. Odlišné demografické chování a rozdílná mobilita jednotlivých konstitutivních národů Muslimů, Srbů a Chorvatů současně v zemi markantně proměnily jejich početní zastoupení. Početní růst Muslimů a úbytek Srbů v Bosně a Hercegovině na pozadí politického a hospodářského kolapsu jugoslávské federace přitom představoval jeden z klíčových faktorů, jenž nevyhnutelně přispěl k výsledné eskalaci etnického napětí a následnému rozpoutání občanské války.

KLÍČOVÁ SLOVA

Bosna a Hercegovina, modernizace, deagrарizace, urbanizace, Muslimové, Srbové, Chorvaté, populační chování, mobilita obyvatelstva

ABSTRACT**THE SOCIOECONOMIC DEVELOPMENT OF BOSNIA AND HERZEGOVINA
IN THE YEARS 1948–1991 AND ITS IMPACT TO THE POPULATION MOVEMENTS
OF THE THREE CONSTITUTIONAL NATIONS**

The study examines the effects of turbulent modernization of Bosnia and Herzegovina after World War II, which modified fundamentally the almost exclusively agrarian and strongly conservative rural society. The paper analyses how and to what extent socioeconomic changes affected not only the spatial distribution of population of Bosnia and Herzegovina, but also basic demographic components (natural movements and spatial mobility). Such changes resulted in geographical polarization of the population process during the socialist period, i.e. in significant differences between rural and urban areas. Different demographic behaviour and different mobility of Muslims, Serbs and Croats radically changed their numerical representation in the country. The growth in the numbers of Muslims and decrease in the numbers of Serbs in Bosnia and Herzegovina in the time of political and economic collapse of Yugoslavia was one of the key factors, which inevitably contributed to the escalation of ethnic tensions and subsequent civil war.

KEYWORDS

Bosnia and Herzegovina, Modernization, Deagrарization, Urbanization, Muslims, Serbs, Croats, Demographic Transition, Spatial Mobility